Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

O‘ZBEK TILIDA O‘ZLASHMA SO‘ZLARNING LINGVISTIK MOSLASHUVI TARIXIY MANBALAR, FONETIK, MORFOLOGIK VA SEMANTIK O‘ZGARISHLAR

Qurvonboyeva Zulfiya
Andijon davlat chet tillari instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24222888

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘zbek tiliga boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish jarayoni, uning tarixiy-ijtimoiy omillari va o‘zlashma birliklarning til tizimiga moslashish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi arab, fors-tojik, rus va ingliz tillari bilan aloqalar natijasida o‘zbek tili lug‘at tarkibida yuzaga kelgan o‘zgarishlarni tavsiflash hamda fonetik, morfologik va semantik moslashuv ko‘rinishlarini misollar orqali izohlashdan iborat. Ishda tavsifiy, qiyosiy, kontekstual va lug‘at materiallarini kuzatish metodlaridan foydalaniladi, bunda so‘zning kelib chiqishi bilan uning hozirgi o‘zbek tilidagi qo‘llanishi o‘zaro farqlanadi. Tahlil davomida o‘zlashma birliklarning talaffuz va imlo me’yorlariga, o‘zbekcha so‘z yasash hamda shakl yasash vositalariga moslashuvi, shuningdek, ayrim so‘zlarda ma’no doirasining kengayishi yoki torayishi ko‘rib chiqiladi. Maqola natijalari o‘zlashma so‘zlarni me’yoriy qo‘llash, ularning kelib chiqishini to‘g‘ri izohlash va o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari bilan xorijiy birliklar o‘rtasidagi muvozanatni anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zlashma so‘z, leksik qatlam, til aloqalari, fonetik moslashuv, morfologik moslashuv, semantik o‘zgarish, etimologiya, arabcha birliklar, fors-tojikcha birliklar, ruscha birliklar, inglizcha birliklar, adabiy me’yor.

Ключевые слова: заимствованные слова, лексический состав, языковые контакты, фонетическая адаптация, морфологическая адаптация, семантические изменения, этимология, арабские заимствования, персидско-таджикские заимствования, русские заимствования, английские заимствования, литературная норма.

Keywords: loanwords, lexical system, language contact, phonetic adaptation, morphological adaptation, semantic change, etymology, Arabic borrowings, Persian-Tajik borrowings, Russian borrowings, English borrowings, literary norm.

1. KIRISH

O‘zbek tili tarixiy taraqqiyot davomida turli xalqlar va tillar bilan muntazam aloqada bo‘lib kelgan. Savdo-sotiq, ilm-fan, diniy-ma’rifiy munosabatlar, siyosiy jarayonlar, migratsiya va madaniy almashinuv natijasida tilimiz lug‘at tarkibiga ko‘plab boshqa tillarga mansub birliklar kirib kelgan. Bunday birliklar o‘zlashma so‘zlar deb yuritiladi. O‘zlashma qatlam tilning tashqi ta’sirga ochiqligini ko‘rsatish bilan birga, xalq tarixidagi madaniy va ijtimoiy aloqalarning lisoniy izlarini ham saqlaydi.

So‘z o‘zlashtirish til taraqqiyotining tabiiy jarayonlaridan biridir. Bir til boshqa tildan yangi predmet, tushuncha yoki faoliyat nomini qabul qilishi mumkin; ayrim hollarda esa mavjud tushunchaning yangi nomi ommalashadi yoki xalqaro terminologiya ta’sirida muayyan atama keng qo‘llana boshlaydi. Biroq o‘zlashma so‘z tilga kirishi bilan avtomatik ravishda to‘liq singib ketmaydi. U talaffuz, yozuv, grammatik shakllanish va ma’no jihatidan qabul qiluvchi tilning me’yorlariga moslashishi mumkin.

Mavzuning dolzarbligi bugungi globallashuv sharoitida yanada ortmoqda. Axborot texnologiyalari, iqtisodiyot, ta’lim, ommaviy kommunikatsiya va raqamli madaniyat orqali yangi atamalar tez tarqalmoqda. “Onlayn”, “blog”, “platforma”, “marketing” kabi birliklar kundalik nutqda uchraydi. Ularning ayrimlari o‘zbek tilida barqarorlashgan bo‘lsa, ayrimlari hali imlo va uslubiy qo‘llanish

jihatidan turlicha yozilishi yoki aytilishi mumkin. Shu sababli o‘zlashma so‘zlarni ilmiy mezonlar asosida o‘rganish zarur.

Tadqiqotning obyekti — hozirgi o‘zbek tili lug‘at tarkibida qo‘llanayotgan o‘zlashma so‘zlar. Tadqiqot predmeti esa mazkur birliklarning kelib chiqish manbalari hamda fonetik, morfologik va semantik moslashuv xususiyatlaridir. Ishning maqsadi o‘zlashma so‘zlarning o‘zbek tiliga kirib kelish omillarini umumlashtirish, ularning til tizimiga moslashish yo‘llarini misollar asosida ko‘rsatish va adabiy me’yor nuqtayi nazaridan baholashdan iborat.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: o‘zlashma so‘z tushunchasini izohlash; o‘zbek tilidagi asosiy o‘zlashma qatlamlarning tarixiy manbalarini tavsiflash; tovush va imlo moslashuvini ko‘rsatish; o‘zlashma so‘zlarning o‘zbekcha qo‘shimchalar bilan qo‘llanishini tahlil qilish; ma’no o‘zgarishlarini farqlash; zamonaviy inglizcha birliklarning qo‘llanishiga doir kuzatishlar asosida xulosa chiqarish.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, undagi kuzatishlardan ona tili, leksikologiya, tilshunoslikka kirish va nutq madaniyati mashg‘ulotlarida foydalanish mumkin. Shuningdek, maqola o‘zlashma so‘zlarni o‘rinli ishlatish, ularning ma’nosini anglash va zarur hollarda o‘zbekcha muqobillarni tanlash masalasiga e’tibor qaratadi.

2. ADABIYOTLAR TAHLILI

Tilshunoslikda o‘zlashma so‘zlar masalasi til kontaktlari, leksikologiya, etimologiya va sotsiolingvistika doirasida o‘rganiladi. Einar Haugen til o‘zlashtirish hodisasini ikki tillilik va tillararo aloqa bilan bog‘liq holda tahlil qilib, o‘zlashuvni faqat so‘zning bir tildan ikkinchi tilga ko‘chishi sifatida emas, balki so‘zlovchilar faoliyati va til tizimidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq jarayon sifatida ko‘radi [1]. Bu yondashuv o‘zlashma birliklarning ijtimoiy sharoitini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Martin Haspelmath va Uri Tadmor tahriri ostidagi “Loanwords in the World’s Languages” to‘plamida turli tillardagi o‘zlashmalar qiyosiy nuqtayi nazardan o‘rganilgan [2]. Mazkur tadqiqot o‘zlashuv jarayonini faqat bitta til misolida emas, balki tillararo umumiy qonuniyatlar asosida ko‘rishga yordam beradi. Unda so‘z turkumlari, ma’no sohalari va ijtimoiy aloqa sharoitlari o‘zlashuvga ta’sir ko‘rsatishi ta’kidlanadi.

O‘zbek tilidagi o‘zlashma qatlamni o‘rganishda etimologik va izohli lug‘atlar muhim manba hisoblanadi. Sh. Rahmatullayevning etimologik lug‘atlari so‘zlarning kelib chiqishi va tarixiy qatlamlarini aniqlashga xizmat qiladi [3]. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” esa so‘zlarning hozirgi adabiy tildagi ma’nosi, uslubiy xususiyati va qo‘llanishini tekshirish uchun muhim leksikografik manbadir [4]. Etimologik ma’lumot bilan zamonaviy izohni birgalikda ko‘rish so‘zning tarixiy kelib chiqishi va bugungi vazifasini chalkashtirmaslikka yordam beradi.

Ingliz tilidan o‘zbek tiliga kirgan so‘zlar bo‘yicha Iskandarbek Kuchkarovning 2025-yilda e’lon qilingan maqolasi alohida ahamiyatga ega. Muallif inglizcha birliklarning fonetik, morfologik va semantik moslashuvini, shuningdek, ayrim davrlarda rus tilining vositachi rolini ko‘rib chiqadi [5]. Bu ish zamonaviy inglizcha o‘zlashmalarni tahlil qilish uchun bevosita mavzuga yaqin ilmiy manbadir.

O‘zbek tilining imlo me’yorlarini yoritishda Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-son qarori bilan tasdiqlangan “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari” muhim huquqiy-me’yoriy asos bo‘lib xizmat qiladi [6]. Mazkur qoidalar o‘zlashma so‘zlarning yozilishida ham adabiy imlo talablariga rioya qilish zarurligini belgilaydi. Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar nazariy tushunchalarni, lug‘atlar etimologik va izohiy ma’lumotlarni, rasmiy imlo qoidalari esa yozuv me’yorlarini tekshirish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zlashma so‘zlarni o‘rganishda birgina kelib chiqish manbasini ko‘rsatish yetarli emas. So‘zning qabul qiluvchi tilda qanday talaffuz qilinishi, qanday qo‘shimchalarni olishi, qanday ma’noda ishlatilishi va qaysi uslubiy qatlamga mansubligini ham tahlil qilish zarur. Ushbu maqola ana shu jihatlarni birgalikda ko‘rib chiqishga qaratilgan.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot tavsifiy, qiyosiy, kontekstual va leksikografik kuzatish metodlariga asoslanadi. Tavsifiy metod yordamida o‘zlashma so‘zlarning hozirgi o‘zbek tilidagi shakli va qo‘llanishi bayon qilinadi. Qiyosiy metodda so‘zning manba tildagi shakli bilan o‘zbek tilidagi shakli yoki qo‘llanishi solishtiriladi. Kontekstual tahlil so‘z ma’nosini alohida holda emas, balki gap va matn tarkibida aniqlashga xizmat qiladi. Leksikografik kuzatish esa izohli va etimologik lug‘atlardagi ma’lumotlarni solishtirish imkonini beradi.

Material sifatida o‘zbek tilida keng qo‘llanadigan arabcha, fors-tojikcha, ruscha va inglizcha kelib chiqishga ega birliklardan namunalar tanlandi. Misollar umumiy leksik kuzatish va lug‘atlarda qayd etilgan shakllar asosida izohlanadi. Maqola doirasida maxsus so‘rovnoma yoki eksperimental tajriba o‘tkazilgani da’vo qilinmaydi; shu sababli natijalar miqdoriy statistika emas, sifat jihatidan tavsifiy tahlil ko‘rinishida beriladi.

Tahlil uch asosiy mezon bo‘yicha tashkil etildi. Birinchi mezon — fonetik-grafik moslashuv: so‘zning tovush tarkibi va yozuv shakli o‘zbek tilining talaffuz hamda imlo me’yorlariga qanchalik mos kelishi. Ikkinchi mezon — morfologik moslashuv: o‘zlashma birlikning o‘zbekcha ko‘plik, egalik, kelishik va so‘z yasovchi qo‘shimchalarni qabul qilishi. Uchinchi mezon — semantik moslashuv: so‘zning yangi til muhitida ma’nosini saqlashi, kengaytirishi, toraytirishi yoki qo‘shimcha ma’no kasb etishi.

Metodologik jihatdan so‘zning etimologiyasi va hozirgi maqomini farqlash muhim. Masalan, biror birlik tarixan boshqa tildan kirgan bo‘lishi mumkin, biroq bugungi kunda u o‘zbek tilida keng qo‘llanib, so‘zlovchilar tomonidan odatiy birlik sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun maqolada “o‘zlashma” atamasi so‘zning kelib chiqish manbasini, “moslashuv” esa uning o‘zbek tilidagi shakllanish va qo‘llanish xususiyatlarini anglatadi.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, maqola barcha o‘zlashma so‘zlarni qamrab olishni maqsad qilmaydi. O‘zbek tilining lug‘at tarkibi juda keng bo‘lib, har bir so‘zning tarixiy yo‘lini alohida etimologik tekshirish talab etiladi. Shu bois tanlangan misollar turli qatlam va moslashuv turlarini ko‘rsatish uchun namunaviy xarakterga ega.

4. O‘ZBEK TILI LUG‘AT TARKIBIDA O‘ZLASHMA QATLAMLAR

O‘zbek tili lug‘at tarkibi tarixiy jihatdan turkiy asosga ega bo‘lsa-da, uzoq davrlar davomida boshqa tillar bilan aloqalar natijasida boyib borgan. O‘zlashma qatlamning shakllanishi bir martalik hodisa emas, balki turli davrlarda turli omillar ta’sirida kechgan murakkab jarayondir. Har bir qatlamning tilga kirib kelish yo‘li, qo‘llanish sohasi va til tizimiga singish darajasi bir xil emas.

Arab tilidan kirgan so‘zlar, ayniqsa, islom dini, ilm-fan, ta’lim, huquq, ma’naviyat va yozma madaniyat bilan bog‘liq tarixiy aloqalar natijasida keng tarqalgan. “Ilm”, “kitob”, “maktab”, “muallim”, “tarix”, “adabiyot”, “ma’no” kabi birliklar hozirgi o‘zbek tilida faol ishlatiladi. Ularning ko‘pchiligi o‘zbek tilining grammatik vositalari bilan erkin qo‘llanadi: “ilmli”, “kitoblar”, “maktabimiz”, “tarixiy”. Bu holat o‘zlashma birliklarning til tizimiga chuqur singganini ko‘rsatadi.

Fors-tojik tillari bilan uzoq davom etgan qo‘shnichilik, adabiy va madaniy aloqalar natijasida o‘zbek tiliga kundalik turmush, tabiat, hunarmandchilik, shahar hayoti va hissiy munosabatlarga oid ko‘plab so‘zlar kirgan. “Bahor”, “daraxt”, “xona”, “shahar”, “dasturxon”, “do‘st”, “gul” kabi birliklar bugungi nutqda odatiy so‘zlar sifatida ishlatiladi. Ularning ko‘pchiligi kelib chiqishi jihatidan o‘zlashma bo‘lsa-da, hozirgi til egasi uchun begona birlik sifatida sezilmaydi.

Rus tili bilan aloqalar, ayniqsa, XIX asr oxiri, XX asr va undan keyingi ijtimoiy-siyosiy hamda texnik taraqqiyot davrida kuchaydi. Ma’muriy boshqaruv, sanoat, transport, ta’lim, fan va kundalik turmushga oid ko‘plab so‘zlar rus tili orqali yoki rus tili vositasida o‘zbek tiliga kirgan. “Poyezd”, “vokzal”, “samolyot”, “traktor”, “telefon” kabi birliklar muayyan tarixiy sharoitlarda keng tarqalgan. Biroq har bir so‘zning bevosita manbasi va oraliq tilini aniqlash uchun etimologik lug‘atga murojaat qilish lozim.

Mustaqillik davrida xalqaro aloqalar va raqamli texnologiyalar ta’sirida ingliz tilidan kirayotgan birliklar soni ortdi. “Internet”, “onlayn”, “blog”, “sayt”, “marketing”, “menejer”, “platforma” kabi so‘zlar ta’lim, biznes, ommaviy axborot va kundalik muloqotda uchraydi. Ayrimlari xalqaro termin sifatida turli tillarda o‘xshash shaklda ishlatiladi, ayrimlari esa o‘zbekcha talaffuz va imloga moslashgan shaklda qo‘llanadi.

O‘zlashma qatlamlarni faqat tillar ro‘yxati asosida tasniflash yetarli emas. So‘zlarning qaysi davrda kirgani, qaysi soha bilan bog‘liqligi, vositachi til mavjudligi va bugungi qo‘llanish darajasi ham muhimdir. Masalan, bir so‘zning kelib chiqishi ingliz tiliga borib taqalsa ham, u o‘zbek tiliga rus tili orqali kirgan bo‘lishi mumkin. Shu sababli “kelib chiqish tili” va “bevosita o‘zlashish manbasi” tushunchalarini farqlash kerak.

5. FONETIK VA GRAFIK MOSLASHUV

Fonetik moslashuv — boshqa tildan kirgan so‘zning qabul qiluvchi til tovush tizimiga muvofiq talaffuz qilinishi jarayonidir. Tillar fonemalar tarkibi, tovushlarning birikish imkoniyati, urg‘u va bo‘g‘in tuzilishi jihatidan farq qiladi. Shu sababli o‘zlashma so‘z talaffuzida manba tildagi ayrim tovushlar o‘zbek tilidagi yaqin tovushlar bilan ifodalanishi yoki tovushlar ketma-ketligi o‘zgarishi mumkin.

Grafik moslashuv esa so‘zning yozuv tizimiga mos shaklda berilishi bilan bog‘liq. O‘zbek tili lotin yozuvida yozilgani sababli xorijiy birliklar o‘zbek alifbosi va imlo qoidalariga muvofiq rasmiylashtiriladi. Bunda so‘zning xalqaro shakli, amaldagi lug‘atlarda qayd etilishi va rasmiy imlo me’yorlari e’tiborga olinishi lozim. Har qanday talaffuz variantini avtomatik ravishda to‘g‘ri yozuv shakli deb qabul qilib bo‘lmaydi.

“Poyezd” so‘zi grafik-fonetik moslashuvga misol sifatida qaralishi mumkin: u o‘zbek yozuvida o‘zbek imlo an’analariga muvofiq shakllangan. “Futbol”, “kompyuter”, “telefon” kabi birliklar ham o‘zbek tilida barqaror yozuv va talaffuz shakliga ega. Bunday misollar so‘zning qabul qiluvchi tilga moslashishi ko‘pincha uzoq muddatli qo‘llanish natijasida me’yorlashishini ko‘rsatadi.

Yangi kirib kelayotgan so‘zlarda esa yozilish va talaffuz variantlari bir muddat parallel uchrashi mumkin. Masalan, internet muhitida xorijiy terminning asl yozuvi, transliteratsiyasi yoki o‘zbekcha talaffuzga yaqin shakli aralash qo‘llanishi kuzatiladi. Bunday vaziyatda rasmiy imlo qoidalari, izohli va imlo lug‘atlari hamda soha terminologiyasi bo‘yicha tavsiyalarga tayanish zarur.

Fonetik moslashuvni so‘zning buzilishi sifatida baholash to‘g‘ri emas. Bu qabul qiluvchi tilning tabiiy tizimiy xususiyatidir. Shu bilan birga, xalqaro atamalarning shaklini belgilashda soha mutaxassislari, tilshunoslar va me’yoriy lug‘atlar hamkorligi muhim. Me’yorlashuv izchil bo‘lsa, ta’lim, ilmiy matn va ommaviy axborot vositalarida bir xillik ta’minlanadi.

6. MORFOLOGIK MOSLASHUV

Morfologik moslashuv o‘zlashma so‘zning qabul qiluvchi til grammatikasiga kirib borishi, ya’ni shu tilning qo‘shimchalarini qabul qilishi va gapda muayyan grammatik vazifani bajarishi bilan namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilida o‘zlashma otlar ko‘plik, egalik va kelishik qo‘shimchalarini olishi mumkin. Masalan, “kompyuterlar”, “telefonim”, “internetdan”, “blogga”, “platformamiz” shakllarida o‘zlashma asosga o‘zbekcha qo‘shimchalar qo‘shilgan.

Bu misollarda qo‘shimchalar so‘zning kelib chiqish tiliga emas, balki hozirgi o‘zbek tilidagi grammatik maqomiga ko‘ra birikadi. “Kompyuterlar” shaklida -lar ko‘plik qo‘shimchasi, “telefonim” shaklida -im egalik qo‘shimchasi, “internetdan” shaklida -dan chiqish kelishigi qo‘shimchasi vazifasini bajarmoqda. Demak, o‘zlashma so‘z o‘zbekcha grammatik munosabatlarni ifodalashda boshqa tub so‘zlardan keskin farq qilmaydi.

O‘zlashma asoslardan yangi so‘zlar ham yasalishi mumkin. Masalan, “internetli”, “internetlashmoq”, “blogerlik”, “marketingchi” kabi shakllar nutq va matnlarda uchraydi. Biroq bunday yasalmalarning barchasi bir xil darajada me’yorlashgan deb bo‘lmaydi; ularning ayrimlari sohaviy yoki

norasmiy qo‘llanishga xos bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ilmiy matnda bunday birliklardan foydalanishda izohli va terminologik lug‘atlardagi holatini tekshirish maqsadga muvofiq.

Morfologik moslashuv o‘zlashma so‘zning tilga singish darajasini ko‘rsatuvchi muhim belgilardan biridir. Agar birlik o‘zbekcha qo‘shimchalarni tabiiy qabul qilsa, turli sintaktik vazifalarda erkin ishlatilsa va hosila birliklar yasashda qatnashsa, uning til tizimiga integratsiyalashuvi kuchaygan bo‘ladi. Biroq grammatik moslashuvning o‘zi so‘zning barcha uslubiy vaziyatlarda qo‘llanishi to‘g‘ri degani emas; ma’no va uslubiy moslik ham hisobga olinadi.

7. SEMANTIK MOSLASHUV VA MA’NO O‘ZGARISHLARI

Semantik moslashuv o‘zlashma so‘zning yangi til muhitida ma’no jihatidan qanday qo‘llanishini anglatadi. So‘z qabul qilinayotganda manba tildagi asosiy ma’nosini saqlashi, ma’nosi torayishi, kengayishi yoki yangi kontekstual ma’no kasb etishi mumkin. Bu jarayon tilning ichki semantik tizimi, madaniy tajriba va so‘zlovchilarning ehtiyoji bilan bog‘liq.

Ma’noning torayishi so‘zning dastlabki keng ma’nolaridan faqat ayrimining yangi tilda faol qolishi bilan izohlanadi. Ma’noning kengayishi esa birlikning avvalgi ma’nosiga qo‘shimcha qo‘llanishlar qo‘shilishi natijasida yuz beradi. Metaforik ko‘chish orqali so‘z yangi predmet yoki hodisaga nisbatan ishlatilishi ham mumkin. Bunday o‘zgarishlarni aniqlash uchun so‘zning manba tilidagi ma’nosi bilan o‘zbek tilidagi real kontekstlarini qiyoslash kerak.

Masalan, “sichqoncha” so‘zi o‘zbek tilida hayvon nomi sifatida ham, kompyuter qurilmasi nomi sifatida ham ishlatiladi. Ikkinchi qo‘llanish metaforik nomlash bilan bog‘liq bo‘lib, shakliy o‘xshashlik asosida yangi texnik ma’no yuzaga kelgan. Bu misol bevosita boshqa tildan olingan so‘z emas, balki o‘zbek tilining mavjud so‘ziga yangi ma’no yuklanishi orqali termin hosil bo‘lishini ko‘rsatadi. Uni o‘zlashma so‘z bilan aralashtirmaslik kerak.

“Tarmoq” so‘zi ham umumiy aloqa yoki bog‘lanish ma’nosidan tashqari, axborot texnologiyalari sohasida “kompyuter tarmog‘i” kabi birikmalarda maxsus terminologik ma’no kasb etadi. Bu holat semantik kengayish yoki terminologik ixtisoslashuv sifatida tahlil qilinishi mumkin. Demak, til lug‘ati faqat tashqi o‘zlashmalar hisobiga emas, balki mavjud so‘zlarning yangi ma’nolarda ishlatilishi orqali ham boyiydi.

Semantik moslashuvda kontekst muhim ahamiyatga ega. Bir so‘z turli sohalarda turlicha ma’no nozikliklariga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, “platforma” so‘zi texnik, ta’limiy, siyosiy yoki raqamli muhitda turli tushunchalarni ifodalashi mumkin. Shu bois uning ma’nosini aniqlashda so‘zning o‘zini emas, balki birikma va matn tarkibidagi vazifasini ham hisobga olish lozim.

8. ZAMONAVIY INGLIZCHA O‘ZLASHMALAR VA ULARNING QO‘LLANISHI

XXI asrda ingliz tili xalqaro ilm-fan, texnologiya, biznes va raqamli kommunikatsiya sohalarida keng qo‘llanayotgani sababli inglizcha terminlarning o‘zbek tiliga kirib kelishi faollashdi. Bu jarayon internet, ijtimoiy tarmoqlar, dasturiy ta’minot, xalqaro ta’lim va iqtisodiy aloqalar bilan chambarchas bog‘liq. Yangi tushunchalar paydo bo‘lishi bilan ularni nomlash ehtiyoji ham yuzaga keladi.

“Internet”, “blog”, “onlayn”, “marketing”, “menejer”, “startap”, “veb-sayt” kabi birliklar turli darajada o‘zbek nutqiga singib bormoqda. Ularning ayrimlari keng ommaga tanish bo‘lsa, ayrimlari muayyan kasbiy yoki yoshlar nutqida ko‘proq uchraydi. Bunday birliklarni qo‘llashda ularning ma’nosi, o‘zbekcha muqobili bor-yo‘qligi va matnning uslubiy maqsadi hisobga olinishi kerak.

Masalan, “onlayn” atamasi internet orqali yoki tarmoqda amalga oshadigan faoliyatni ifodalash uchun ishlatiladi: “onlayn dars”, “onlayn uchrashuv”. “Veb-sayt” internetdagi muayyan manzilga ega sahifalar majmuasini anglatadi. “Marketing” mahsulot yoki xizmatni bozorga olib chiqish, iste’molchi ehtiyojini o‘rganish va bozor bilan ishlashga oid faoliyatlar majmuasidir. Bunday izohlar terminni shunchaki ishlatishdan ko‘ra uning mazmunini to‘g‘ri anglashga yordam beradi.

Inglizcha birliklarning o‘zbek tiliga kirish yo‘li ham bir xil emas. Ayrim terminlar bevosita ingliz tilidan o‘zlashadi, boshqalari esa avval rus tili yoki xalqaro terminologik muhit orqali tarqalgan bo‘lishi

mumkin. Shu sababli so‘zning inglizcha shaklga o‘xshashligi uning aynan bevosita ingliz tilidan olinganini isbotlamaydi. Bunday xulosani etimologik va tarixiy manbalar asosida chiqarish lozim.

Xorijiy terminlardan foydalanish tilni boyitishi mumkin, ammo ularni o‘rinsiz ko‘paytirish matnning tushunarliligini pasaytiradi. Agar o‘zbek tilida aniq va ommalashgan muqobil mavjud bo‘lsa, auditoriya va matn maqsadiga qarab shu muqobilni tanlash maqsadga muvofiq. Agar xalqaro termin zarur bo‘lsa, birinchi qo‘llanishida uning qisqa izohini berish ilmiy va rasmiy matnning aniqligini oshiradi.

9. TAHLIL VA NATIJALAR

O‘rganilgan misollar o‘zlashma so‘zlarning o‘zbek tiliga moslashuvi bir necha darajada kechishini ko‘rsatadi. Birinchi natija shundan iboratki, o‘zlashma birliklarning tilga singish darajasi ularning qo‘llanish chastotasi, tarixiy davomiyligi va ijtimoiy ehtiyoj bilan bog‘liq. “Kitob”, “maktab”, “ilm”, “bahor”, “daraxt” kabi birliklar uzoq tarixiy qo‘llanish natijasida o‘zbek tilining odatiy lug‘aviy tarkibiga aylangan.

Ikkinchi natija fonetik va grafik moslashuvning so‘zning qabul qiluvchi til me’yorlariga muvofiq shakllanishida ko‘rinishidir. O‘zlashma birliklar talaffuz va yozuvda o‘zbek tilining tovush hamda imlo tizimiga moslashadi. Biroq yangi terminlar dastlab bir necha variantda uchrashi mumkin; ularning barqaror shakli lug‘atlar, rasmiy imlo qoidalari va amaliy qo‘llanish orqali mustahkamlanadi.

Uchinchi natija morfologik moslashuvning o‘zbekcha qo‘shimchalar orqali yaqqol namoyon bo‘lishidir. “Kompyuterlar”, “telefonim”, “internetdan”, “blogga” kabi shakllar o‘zlashma asoslarning o‘zbek tilidagi grammatik munosabatlarga kirishganini ko‘rsatadi. Bu hodisa o‘zlashma birlikning faqat lug‘aviy darajada emas, balki grammatik tizim doirasida ham faol qo‘llanishini bildiradi.

To‘rtinchi natija semantik moslashuvning turli ko‘rinishlarda yuzaga kelishidir. Ayrim so‘zlar dastlabki ma’nosini saqlaydi, ayrimlari yangi soha yoki kontekstda qo‘shimcha ma’no kasb etadi. Mavjud o‘zbekcha so‘zlarning terminologik ma’noda ishlatilishi ham lug‘at boyligini kengaytiradi. Shu sababli o‘zlashma so‘zlar va ichki semantik taraqqiyot natijasida yuzaga kelgan yangi ma’nolar alohida tahlil qilinishi kerak.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zlashma so‘zlarni baholashda “xorijiy” yoki “milliy” degan qarama-qarshi mezonning o‘zi yetarli emas. Muhim mezon — birlikning ma’nosi aniqmi, adabiy me’yorlarga mosmi, matn maqsadiga xizmat qiladimi va auditoriya uchun tushunarlimi. Ana shu mezonlar asosida xorijiy terminni qabul qilish, izohlash yoki o‘zbekcha muqobil bilan almashtirish masalasi hal etilishi lozim.

10. MUHOKAMA

O‘zlashma so‘zlarning tilga kirishi tabiiy jarayon bo‘lsa-da, ularning me’yoriy qo‘llanishi doimiy e’tibor talab qiladi. Bir tomondan, xalqaro ilmiy va texnik terminlarni qabul qilish yangi tushunchalarni aniq ifodalash imkonini beradi. Ikkinchi tomondan, o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan muqobillar e’tibordan chetda qolsa, nutqda ortiqcha chet so‘zlar ko‘payishi mumkin. Shuning uchun til siyosati va amaliy nutq madaniyatida muvozanatli yondashuv zarur.

Termin tanlashda uchta savol muhim: yangi tushunchani ifodalash uchun o‘zbek tilida muqobil bormi; xalqaro terminni saqlash ilmiy aniqlik uchun zarurmi; tanlangan shakl talaffuz va imlo jihatidan me’yorlashganmi? Agar muqobil aniq va tushunarli bo‘lsa, undan foydalanish matnni ravonlashtiradi. Agar xalqaro termin soha mutaxassislari tomonidan barqaror qo‘llansa, uni saqlash va zarur joyda izohlash maqsadga muvofiq.

O‘zlashma so‘zlar bilan ishlashda etimologik ma’lumotni noto‘g‘ri talqin qilish xavfi ham mavjud. So‘zning tarixiy manbasini bilish uning bugungi ma’nosini to‘liq belgilab bermaydi. Hozirgi ma’no izohli lug‘at va real kontekst orqali aniqlanadi. Aksincha, so‘zning bugungi shakliga qarab uning kelib chiqishini taxmin qilish ham xato bo‘lishi mumkin. Shu bois etimologik lug‘at, izohli lug‘at va imlo manbalarini birgalikda qo‘llash ilmiy ishonchlilikni oshiradi.

Maqolaning tahlili o‘zlashma so‘zlar masalasini faqat lug‘at boyligi nuqtayi nazaridan emas, balki til me’yorlari, ta’lim va kommunikativ samaradorlik nuqtayi nazaridan ham ko‘rish kerakligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, yoshlar nutqi va internet muloqotida yangi birliklar tez tarqaladi. Ularning barchasini darhol adabiy me’yor deb qabul qilish mumkin emas; vaqt, keng qo‘llanish va leksikografik qayd etilish jarayonlari muhim rol o‘ynaydi.

11. XULOSA

O‘zbek tiliga boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish jarayoni xalqimizning tarixiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy aloqalari bilan uzviy bog‘liq. Arab, fors-tojik, rus va ingliz tillari bilan munosabatlar lug‘at tarkibining turli qatlamlar bilan boyishiga sabab bo‘lgan. Bu birliklarning ayrimlari uzoq tarixiy taraqqiyot davomida tilga chuqur singib, kundalik nutqning odatiy qismiga aylangan.

Tahlil natijasida o‘zlashma so‘zlarning moslashuvi, asosan, fonetik-grafik, morfologik va semantik darajalarda namoyon bo‘lishi aniqlandi. Fonetik-grafik moslashuv so‘zning talaffuz va yozuv shaklida, morfologik moslashuv o‘zbekcha qo‘shimchalarni qabul qilishida, semantik moslashuv esa ma’no doirasining saqlanishi yoki o‘zgarishida ko‘rinadi. Ushbu jarayonlar bir-biri bilan bog‘liq bo‘lsa-da, har bir so‘zda bir xil darajada kechmaydi.

Zamonaviy davrda inglizcha terminlarning ko‘payishi globallashuv va raqamli texnologiyalar bilan izohlanadi. Bunday birliklardan foydalanishda ularning ma’nosi, o‘zbekcha muqobili, imlo shakli va auditoriyaga tushunarliligi hisobga olinishi lozim. Xorijiy so‘zlarni o‘rinli qabul qilish tilning rivojlanishiga xizmat qiladi, biroq ona tilining ichki imkoniyatlaridan foydalanish ham muhimdir.

Shunday qilib, o‘zlashma so‘zlar o‘zbek tilining lug‘at boyligini kengaytiruvchi muhim omillardan biridir. Ularni ilmiy asosda o‘rganish uchun etimologik va izohli lug‘atlarga, rasmiy imlo qoidalariga hamda zamonaviy nutq materiallariga tayanish zarur. Tilning sofligini saqlash deganda barcha o‘zlashma so‘zlarni rad etish emas, balki ularni maqsadga muvofiq, aniq va me’yoriy qo‘llash tushunilishi kerak.

12. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. [1] Tursunov, U., Muxtorov, J., Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: O‘zbekiston, 1992.
2. [2] Hojiyev, A., Ahmedov, A. (tahriri ostida). O‘zbek tili leksikologiyasi. — Toshkent: Fan, 1981.
3. [3] Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. — Toshkent: Universitet, 2000; arabcha va forscha birliklarga oid keyingi jildlar.
4. [4] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jild. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
5. [5] Kuchkarov, I. Ingliz tilidan o‘zbek tiliga so‘zlarning kirib kelishi va ularning moslashuvi. — O‘zMU xabarlari, 2025. DOI: 10.69617/nuuz.v1i1.12.1.10431.
6. [6] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-son qarori. O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari.
7. [7] Qurbonova, M., Abjalova, M., Axmedova, N., To‘laboyeva, R. O‘zbek tili o‘zlashma so‘zlarining urg‘uli lug‘ati. — Toshkent: Nodirabegim, 2021.
8. [8] Rahmatullayev, Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. — Toshkent: Universitet, 2006.
9. **Elektron manbalar:**
10. 1. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi — https://lex.uz/docs/1625271 (murojaat sanasi: 09.11.2026).
11. 2. Kuchkarov I. maqolasi — https://journals.nuu.uz/index.php/actanuuz/article/view/10431 (murojaat sanasi: 09.11.2026).
12. 3. O‘zbek tili o‘zlashma so‘zlarining urg‘uli lug‘ati (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti elektron kutubxonasi) — https://tsuull.uz/sites/default/files/ozlashma_soz.pdf (murojaat sanasi: 09.11.2026).